

MARIA KIELAR-TURSKA

Instytut Psychologii, Uniwersytet Jagielloński, Kraków
Institute of Psychology, Jagiellonian University, Kraków
maria.kielar-turska@uj.edu.pl

Recenzja: Jan Wnęk, 2012, *Dziecko w polskiej literaturze naukowej 1918–1939*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Aspra – JR

Zainteresowanie problematyką rozwoju i wychowania dziecka, jakie wyraźnie zaznaczyło się w wieku XX, zwanym wiekiem profesjonalistów w tym zakresie, przyniosło wiele opracowań specjalistów reprezentujących różne dziedziny wiedzy, takie jak: antropologia, pedagogika, psychologia, medycyna. Najbardziej znana praca Philippe'a Ariesa *Historia dzieciństwa* zawiera opis zmian, jakie dokonywały się w poglądach na dziecko i dzieciństwo od wieków średnich po okres romantyzmu. W polskiej literaturze znajdziemy niewiele opracowań na temat poglądów na dziecko i dzieciństwo, a ponadto dotyczą one przede wszystkim prac autorów zagranicznych (m.in. Smolińska-Thais, 2010). Z ogromnym zainteresowaniem rozpoczęłam zatem lekturę opracowania Jana Wnęka. Autor przedstawia i omawia poglądy na dziecko w literaturze naukowej z zakresu antropologii, pedagogiki, psychologii, socjologii i medycyny, jakie pojawiły się w okresie międzywojnia w Polsce.

Celem pracy, jak zaznacza autor, jest pokazanie, co i ile napisano na temat dziecka w polskiej literaturze naukowej okresu międzywojnia. Zdaniem Wnęka polscy uczeni zajęli się tą problematyką w stopniu znacznym, o czym świadczy liczba publikacji. Autor zwraca uwagę na potrzebę przedstawienia poglądów polskich uczonych, którzy byli świadomi wzrostu zainteresowania dzieckiem, zwłaszcza jego rozwojowymi możliwościami; podkreślali wagę dziecka i potrzebę objęcia go opieką. Ich poglądy odznaczały się oryginalnością przemyśleń i stanowiły wkład do nauki.

Na uwagę zasługuje praca przygotowawcza, jaką wykonał Jan Wnęk. Autor zestawiał i przeanalizował prace zwarte, artykuły w czasopismach naukowych pedagogicznych, psychologicznych, socjologicznych, medycznych oraz artykuły popularnonaukowe upowszechniające osiągnięcia w wymienionych dziedzinach wiedzy. Już sama bibliografia (ss. 365–546) stanowi wartość nie do przecenienia dla naukowców badających zmiany historyczno-społeczne poglądów na dziecko i dzieciństwo.

Książka ma przemyślaną konstrukcję. Autor najpierw omawia sytuację społeczno-polityczną, w jakiej znajdowała się nauka i oświata w Polsce w okresie międzywojnia. Na tym tle przedstawia dorobek poszczególnych dyscyplin z zakresu nauk społecznych i medycznych dotyczący poglądów na dziecko. Najwięcej miejsca zajmuje analiza poglądów z zakresu nauk medycznych, a zwłaszcza chorób zakaźnych i układu nerwowego. Na drugim, równorzędnym pod względem zakresu omówienia, miejscu znalazły się pedagogika i psychologia; a na trzecim – socjologia i antropologia. Proporcje te dobrze oddają rozwój poszczególnych rodzajów nauk w omawianym okresie historycznym.

W rozdziale I Jan Wnęk przedstawia warunki, jakie zaistniały dla rozwoju nauki polskiej po odzyskaniu niepodległości w 1918 roku, a czego wyrazem była odbudowa i rozbudowa szkolnictwa wyższego (powstawa-

nie nowych uczelni), a także zakładanie towarzystw naukowych, utrzymywanie kontaktów ze znaczącymi ośrodkami naukowymi za granicą, organizowanie międzynarodowych zjazdów. Wszystko to miało miejsce w trudnej sytuacji ekonomicznej kraju, w okresie kryzysu gospodarczego. Zasiłki z budżetu skarbu państwa na popieranie nauki były niewielkie; z czego jedną piątą przeznaczano na badania naukowe. Tym bardziej należy docenić starania polskich uczonych okresu międzywojnia o los i rozwój nauki polskiej oraz ich osiągnięcia naukowe. Autor wymienia nazwiska znaczących postaci i ich osiągnięcia w zakresie poszczególnych nauk. Podaje zestaw czasopism naukowych wydawanych w okresie międzywojnia z poszczególnych dziedzin nauki. I tak z zakresu psychologii ukazywały się następujące czasopisma: *Polskie Archiwum Psychologii* (1926–1938, potem *Psychologia Wychowawcza*), *Biuletyn Sekcji Psychologów Szkolnych przy Towarzystwie Psychologicznym im. J. Jotajko*, *Kwartalnik Psychologiczny*, *Psychometria*, *Biuletyn Instytutu Psychologicznego*, *Biuletyn Instytutu Higieny Psychiczej*, *Higiena Psychiczna*.

W rozdziale II, zatytułowanym *Główne ośrodki badań nad dzieckiem*, autor przedstawia podejmowane przez polskich badaczy problemy. Wprawdzie zaznacza, że jednym z osiągnięć było przyswojenie dzieł autorów zagranicznych, ale nie podaje, w jakim stopniu dzieła autorów polskich były związane z osiągnięciami w literaturze światowej; nie pokazuje, czy nawiązywano do głównych prądów i podejmowano tematy dominujące w pracach autorów zagranicznych w opisywanym okresie. Wymienia natomiast autorów i ich prace w poszczególnych dziedzinach wiedzy. W Polsce prężnie działały trzy ośrodki naukowe: Warszawa, Kraków i Poznań. Autor wymienia uczonych związanych z poszczególnymi ośrodkami w dziedzinie pedagogiki, psychologii, medycyny, socjologii, antropologii. Za autorem przywołam wybitnych pedagogów i psychologów. I tak, w ośrodku warszawskim badania prowadzili: Janusz Korczak, Helena Redlińska, Maria Grzegorzewska, Stefan Baley, Władysław Witwicki,

Maria Grzywak-Kaczyńska, Maria Librachowa; w ośrodku krakowskim: Zygmunt Mysłakowski, Stefan Szuman; w ośrodku poznańskim: Stefan Błachowski.

Rozdziały III–VII zawierają omówienie osiągnięć polskich uczonych w zakresie poszczególnych dziedzin wiedzy. Wyniki analizy literatury naukowej z zakresu **pedagogiki** (rozdział III) autor przedstawia w dwóch działach dotyczących wychowania i nauczania. Wnęk omawia wymienione zagadnienia ciekawie, dobrze dobiera cytaty ukazujące sedno poglądów poszczególnych autorów. Zaznacza ważność aspektu teleologicznego w pedagogice, zarówno w odniesieniu do wychowania, jak i nauczania; ukazuje różnorodność dostrzeganych przez autorów publikacji celów oraz drogi działalności wychowawczej w tym zakresie. Wówczas uważano, że celem wychowania jest wdrożenie wychowanka do postępowania zgodnego z normami danego społeczeństwa. Ideał pedagogiczny tego okresu stanowiły treści patriotyczno-obywatelskie. Propagowano system wychowania państwowego, którego celem, zdaniem Janusza Jędrzejewicza – autora reformy oświaty – było ukształtowanie człowieka zdolnego brać świadomie udział w społecznym życiu zbiorowości. Jednym z omawianych przez pedagogów zagadnień wychowania było kształcenie dobrych manier u dzieci, czego propagatorem był Tadeusz Bornholtz.

Charakteryzując wychowanie przedszkolne, autor zwraca uwagę na świadomość społeczną potrzeby wychowania przedszkolnego dla normalnego rozwoju dziecka, czego wyrazem jest duża liczba publikacji (o różnym poziomie). Prace te zawierają ocenę wychowania przedszkolnego na ziemiach polskich w porównaniu z zagranicą, wskazówki metodyczne dla nauczycieli, uwagi na temat sposobu badania rozwoju dzieci. Okazuje się, że najwięcej prac dotyczyło ogólnych zagadnień związanych z organizacją wychowania przedszkolnego; w wielu opracowaniach podejmowano charakterystykę psychologiczną dziecka w wieku przedszkolnym; zajmowano się takimi działami wychowania jak: muzyczne, plastyczne, umysłowe (liczenie), społecz-

ne. Można zatem powiedzieć, że już wówczas dostrzegano zasadnicze problemy związane z wychowaniem i rozwojem dziecka w wieku przedszkolnym.

Wiele miejsca poświęcił Wnęk kwestii wychowania fizycznego, zaznaczając, że było ono uważane za ważne w kształceniu dzieci i wychowaniu obywateli odznaczających się hartem duchowym i fizycznym. Zwraca uwagę, iż omawiano różne rodzaje sportów; pisano o wychowaniu fizycznym dla dzieci zdrowych i z różnymi zaburzeniami rozwoju. Autor dokonuje przeglądu najważniejszych prac autorów, którzy przyczynili się do rozwoju wiedzy w tym zakresie. Wnęk rzetelnie prezentuje poszczególne prace, zwracając uwagę na wyraźne przez poszczególnych autorów idee, prowadzone badania i wskazania praktyczne. Uważam, że dobrze byłoby rozważania na temat wychowania fizycznego podsumować zestawem rozważanych problemów.

Przedstawiając poglądy naukowe dotyczące szczegółowych zagadnień, takich jak wpływ filmu na rozwój i wychowanie dziecka, Wnęk podaje sposób widzenia tych zagadnień a także zwraca uwagę na prowadzone w tym zakresie badania naukowe. Badania nad wpływem kina na dzieci przyniosły opinie zarówno zawierające negatywną ocenę wartości filmu dla dzieci (np. J. Bogdanowicz postulował ograniczenie kontaktu dzieci z kinem w zależności od ich wieku), jak i pokazujące, że kino zajmuje ważne miejsce w zainteresowaniach dzieci i ma pozytywny wpływ na intelekt dziecka (np. Leopold Blaustein dowodził, że film kształci intelekt dziecka, uczy obserwować). Dodam, że takie stanowiska na temat roli filmu, nadal pozostają aktualne na początku XXI wieku.

Prezentację prac z zakresu dydaktyki Wnęk rozpoczyna od podania zadań kształcenia dzieci i młodzieży. Obejmują one rozwijanie wrodzonych zdolności, nauczenie samodzielnej pracy umysłowej, przygotowanie do życia, a także wychowywanie dzieci i młodzieży. Szkoła bowiem powinna stanowić swego rodzaju zakład wychowawczy. Czytelnik otrzymuje wiele informacji o pracach o różnej jakości publikowanych w tym okre-

sie. Niektóre z nich były związane z głównymi nurtami obecnymi w tym czasie w pedagogice światowej, takimi jak plan daltoński czy tzw. metoda projektów. Inicjatorem szkoły twórczej w Polsce był Henryk Rowid.

Omówienie metodyki poszczególnych przedmiotów zajmuje znaczną część opracowania. Charakteryzując nauczanie języka polskiego, autor wymienia zagadnienia ogólne (organizacja nauczania, środki dydaktyczne) oraz szczegółowe, takie jak: czytanie, ćwiczenia językowe, gramatyka, ortografia, oraz informuje, jakie metody w owym czasie proponowano w tym zakresie. Przedstawia cele nauczania historii (budzenie i rozwijanie patriotyzmu, przekazywanie doświadczeń przeszłych pokoleń), zwraca uwagę na problem ujednoczenia programu nauczania (wprowadzenie zagadnień dotyczących współczesności), stosowanych metod (m.in. organizowanie powtórek) i pomocy naukowych (ilustracje, wycieczki, pamiątki rodzinne), uwzględnianie regionalizmów (legendy, muzea). Przywołuje także wyrażane przez różnych autorów przestrogi (nie nadużywać beletrystyki). Nauczanie matematyki, trudnego przedmiotu, wiązało się, jak wskazują przywołane dane bibliograficzne, z refleksją metodyczną. Autor jedynie wymienia podejmowane problemy, takie jak: różnorodność stosowanych metod, powiązanie z życiem, nauka dodawania i odejmowania. Rozważania metodyczne dotyczące przyrody i geografii zostały dobrze opisane ze zwróceniem uwagi na cel, treści, metody (eksponowano obserwację w ogrodach szkolnych, wycieczki do lasu, ilustracje).

Niewiele uwag przedstawiono na temat metodyki rysunku, bowiem w tym zakresie piśmiennictwo było skąpe. Zalecano kształtować u dzieci wrażliwość na piękno, rozwijać zmysł spostrzegawczy, zdolność ujmowania rozmiarów przestrzennych, umiejętność graficznego i plastycznego przedstawiania form, kształcić zmysł zdołniczy i wyobraźnię plastyczną. Znacznie więcej danych metodycznych pojawiło się na temat nauczania śpiewu i muzyki, co, jak zaznacza autor, było związane z zainteresowaniem kształceniem muzycznym dzieci i młodzieży. Autor opisu-

je podejmowane w literaturze zagadnienia: cele kształcenia muzycznego (m.in. rozwijanie wrażliwości na piękno), sposobów pracy z dzieckiem, zalecenia dla nauczycieli oraz uwagi o pomocach dydaktycznych.

Ostatnią kwestią, rozważaną w dziale „metodyka”, jest czytelnictwo. Autor zwraca uwagę na wiele publikacji, jakie pojawiły się wówczas na ten temat; wymienia podejmowane problemy. Przywołuje prowadzone w tym zakresie badania ankietowe (Maria Potworowska-Dmochowska, Józef Bogacz) na temat czytelnictwa dzieci do lat 14 oraz podaje wysuwane przez badaczy wnioski dla nauczycieli. I tak, Potworowska-Dmochowska uważała, że należy opracować spis lektur oraz wskazać pozycje, które każde dziecko (bez względu na płeć, zainteresowania, usposobienie) powinno znać. Jej zdaniem książki przeznaczone dla dzieci winny być wytworami talentu i nie przekraczać duchowych zasobów dziecka. Autorzy tych badań zaznaczali także, że książka nie tylko jest nośnikiem informacji, ale także posiada wartości wychowujące. Warto dodać, co zauważa Wnęk, że w okresie międzywojnia na polskim rynku wydawniczym pojawiło się wiele utworów dla uczniów.

Jeszcze innym problemem rozważanym przez autora w ramach pedagogiki było wychowanie dzieci z zaburzeniami rozwoju, który to problem dopiero zaczynano opracowywać w polskiej literaturze pedagogicznej. Autor omawia stan szkolnictwa specjalnego w Polsce oraz przedstawia zalecenia dotyczące pracy wychowawczej z dziećmi niepełnosprawnymi. Podaje także zagadnienia podejmowane w publikacjach odnośnie do rozwoju tych dzieci.

Poglądy naukowe z zakresu **psychologii** Wnęk ujmuje w trzech działach: psychologia rozwojowa, problemy wychowania i nauczania oraz psychologia zaburzeń psychicznych. Zagadnienia związane z rozwojem zostały uporządkowane, zgodnie z aktualnym stanem wiedzy, w następujących działach, odpowiednio do sfer rozwoju. Autor wyodrębnił: rozwój poznawczy (słownictwo, poczucie czasu, spostrzeganie kształtów, inteligencja), roz-

wój emocjonalny (poczucie strachu i lęk), rozwój osobowości (samoocena siebie i innych, uzdolnienia melodyjne), rozwój społeczno-moralny (moralność, kłamstwo, przewiski, skarżenie i skargi), aktywność (twórczość rysunkowa, zabawa). Z kolei w dziale dotyczącym wychowania i nauczania zostały wyodrębnione takie tematy, jak: dojrzałość szkolna, dzieci nerwowe, nieletni przestępcy.

Przyjrzyjmy się podejmowanym w okresie międzywojnia problemom rozwoju, rozpoczynając od rozwoju poznawczego (zgodnie z podaną powyżej propozycją uporządkowania zagadnień). W części dotyczącej **słownika** autor zwraca uwagę na badania nad mową dzieci. Część prac dotycząca rozwoju mowy we wczesnym dzieciństwie była oparta na obserwacjach pojedynczych dzieci i skupiała się na opisanie cech fonologicznych, gramatycznych produkcji dziecięcych. Ilościowe i semantyczne analizy słownictwa prowadzone były w odniesieniu do wypowiedzi dzieci w wieku szkolnym. Wnęk daje obraz stosowanych metod, badanych dzieci, rodzaju badanych słów (m.in. słowa do określania cech charakteru), a także przedstawia uzyskane przez badaczy wyniki. Ta część omówienia jest napisana rzetelnie i ciekawie.

Wnęk zauważa, że zainteresowanie zagadnieniem **poczucia czasu** było w okresie międzywojnia sporadyczne. Na uwagę zasługują badania Ludwika Bandury dotyczące dzieci w wieku szkolnym. Rozmowy indywidualne z dziećmi zmierzające do stwierdzenia rozumienia przez nie niektórych pojęć czasowych (krótko potem, późna noc, bardzo wcześnie, długie lata) wykazały, że poczucie czasu u dzieci 7–9-letnich zależy od pamięci i wyobraźni; jest związane ze stale powtarzającymi się zdarzeniami. Szkoda, że prace innych autorów, takich jak Aniela Szcówna, Stefan Szuman, zostały jedynie wymienione.

Słusznie Wnęk zaznacza, że w pracach dotyczących **spostrzegania i ujmowania kształtów**, zwracano uwagę na związek spostrzegania i chwytania przedmiotów u małego dziecka. Pokazuje, że zjawisko to zostało opisane i wyjaśnione w pracy Szumana *Geneza przedmiotu*, pod nazwą tzw. polisensoryczne-

go spostrzegania, kiedy to pobudzenie jednego zmysłu, np. wzroku, prowadzi do nastawienia na bodziec drugiego zmysłu, zwykle dotyku, w celu jego identyfikacji, stwierdzenia realności istnienia. Wnęk opisuje także badania Szumana nad zjawiskiem synkretyzmu spostrzegania, który to fenomen jest nadal badany, obecnie przez przedstawicieli neuronauki (por. Kielar-Turska, *Synkretyzm spostrzegania i myślenia, Encyklopedia pedagogiki XXI wieku*). Warto także zaznaczyć, że w badaniach tych Szuman nawiązywał do eksperymentów wykonywanych przez francuskiego psychologa Edouarda Claparede'a.

Innym zagadnieniem była reprodukcja prostych kształtów przez dzieci. Wnęk opisuje badania Szumana prowadzone z dziećmi w okresie średniego i późnego dzieciństwa. Przedstawia sposób wyjaśniania przez Szumana reprodukcji kształtów: droga od wyobrażenia spostrzegawczego do wytworu jest daleka. Pokazuje osiągnięcia Szumana w tym zakresie: opisanie ewolucji procesu spostrzegania, ustalenie etapów umiejętności reprodukcji różnych figur. Badania nad rozpoznawaniem kształtów znanych obiektów przez dzieci w wieku średniego i późnego dzieciństwa prowadził także Stefan Baley, nawiązując do prac Szumana.

Prowadzono także prace na temat pisma, a szczegółowym zagadnieniem było tzw. pismo lustrzane, które badał W. Sterling.

W pierwszych dziesiątkach lat XX wieku zaznaczył się rozkwit badań nad rozwojem umysłowym dzieci. Na szczególną uwagę zasługują badania Szumana wyjaśniające mechanizm myślenia, ukazujące zmiany jakości myślenia w okresie dzieciństwa i dorastania. Odrębne monografie poświęcił Szuman takim zagadnieniom, jak: myślenie symboliczne, pytania dziecięce. Obok prac Szumana autor przywołuje eksperymentalne badania Marii Librachowej nad rozumowaniem dzieci oraz badania Heleny Radomskiej nad umiejętnością definiowania przez dzieci. Autor zaznacza, że badania umysłu dziecka prowadzono różnymi metodami, dzięki czemu uzyskany materiał był bogaty merytorycznie.

Słusznie Wnęk zauważa, że w okresie międzywojnia zaznaczyło się zainteresowanie pomiarem **inteligencji**; powstały wówczas testy inteligencji (Alfred Binet) oraz wprowadzono pojęcie ilorazu inteligencji (William Stern, 1912). Warto podkreślić, że testy do badania inteligencji były tłumaczone i adaptowane do warunków polskich. Należałoby zaznaczyć, że były to różne testy przeznaczone do badania rozwoju niemowląt (Charlotte Buhler), dla dzieci średniego i późnego dzieciństwa oraz młodzieży (testy binetowskie). W wielu miastach Polski prowadzono badania inteligencji dzieci, co służyło diagnozie dzieci niepełnosprawnych intelektualnie, doradztwu zawodowemu w przypadku dzieci kończących szkołę podstawową oraz porównaniu poziomu inteligencji dzieci z różnych regionów kraju, o odmiennych warunkach społeczno-ekonomicznych.

W zakresie **rozwoju emocjonalnego** rozważano dwa zagadnienia: poczucie strachu i lęk. Warto zaznaczyć, iż problematyka ta była rzadko podejmowana; wzrost zainteresowania badaniami nad tą sferą rozwoju zaznaczył się dopiero w ostatnim ćwierćwieczu XX wieku. Wnęk przywołuje jedną pracę Szumana na temat lęku dziecka przed ciemnością.

Autor stwierdza, że polscy specjaliści tworzący w czasach II Rzeczypospolitej w pewnym stopniu poszerzyli wiedzę o kształtowaniu się osobowości człowieka. W dziale dotyczącym **rozwoju osobowości** znalazły się rozważania na temat samooceny oraz uzdolnień. Samoocena była przedmiotem badań zarówno metodą introspekcji pośredniej (Stanisław M. Studencki), jak i ocen bezpośrednich (Helena Spoczyńska). Autor opisuje metodę badania i uzyskane wyniki odsłaniające zarówno indywidualność dziecka, jak i wpływ otoczenia. Z kolei badanie uzdolnień koncentrowało się na uzdolnieniach melodyjnych dzieci. Badania obejmowały zdolność recepcji melodii przez dzieci w wieku 7–15 lat. Na uwagę zasługuje praca Franciszki Baumgarten na temat cudownych dzieci, które zdaniem autorki cechuje wielkie poczucie obowiązku i odpowiedzialności.

W sferze **rozwoju społeczno-moralnego** prowadzono badania nad moralnością dziecięcą, kłamstwem oraz używaniem przezwisk i skarżeniem jako zachowaniami nieaprobowanymi społecznie. Autor przytacza badania Jadwigi Zawirskiej nad moralnością prowadzone metodą kwestionariuszową, a dotyczące rozumienia przez dzieci 11–13-letnie istoty dobrego i złego uczynku. Okazało się, że wśród złych uczynków najwyższe miejsca zajmują: kradzież, kłamstwo i nieposłuszeństwo. Przepiękstwem szkolnym są podpowiadanie, lenistwo, nieodrabianie lekcji i in. Na uwagę zasługują badania testowe J. Jasnorzewskiej i Joanny Kunickiej dzieci w wieku 9–17 lat testem autorstwa Stefana Baleya nad poczuciem moralności. Autor przedstawia także zespołowe badania prowadzone pod kierunkiem Baleya nad moralnością dzieci w wieku przedszkolnym. Badania za pomocą opracowanego przez Baleya zestawu zadań testowały skłonność do współpracy, umiejętność dzielenia się. Ta druga kwestia wiązała się także z badaniami poczucia estetyki przez dzieci w wieku przedszkolnym.

Badania nad kłamstwem dzieci prowadzili między innymi tak znamienici uczeni jak Stefan Błachowski czy Franciszka Baumgarten. Wszystkie badania miały charakter ankietowy; dotyczyły rozumienia i oceny kłamstwa przez uczniów w okresie późnego dzieciństwa i dorastania. Autor wystarczająco dokładnie i jasno przedstawił wyniki tych badań, opisując metody i badane problemy.

Wyrazem stosunku grupy do jednostki są przezwiska, które mogą być zarówno pozytywne, będąc przejawem uznania dla danej jednostki, jak i negatywne, piętnujące. Wnęć prezentuje badania prowadzone metodą rozmowy z dziećmi i młodzieżą; przywołuje wyniki badań; przytacza ważne stwierdzenia autora badań. Inny jeszcze problem omawia autor pod hasłem „Zeznania i skargi”. Wnęć przytacza badania Henryka Rowida i Jana Zborowskiego prowadzone z uczniami w okresie między 8 a 19 rokiem życia, za pomocą różnych metod: ankiety, kwestionariusza, obrazków. Dokładnie przedstawia metodę badania, rozważane przez badaczy proble-

my: motywy skarżenia, rodzaje skarg, stosunek dzieci do zjawiska skarżenia. Okazało się, że postawa obiektywna przy skarżeniu występuje częściej niż subiektywna, a prawdziwość zeznań dzieci po upływie kilku dni się obniża.

Wnęć przedstawia rozważania nad dwiema formami **aktywności**: rysunkiem i zabawą. Prac dotyczących zabawy było niewiele i miały one charakter ogólnych rozważań teoretycznych, skupiających się na pokazaniu roli zabawy w rozwoju dziecka; nie prowadzono badań w tym zakresie. Podejmowano natomiast zagadnienie zabawek w życiu dziecka. Na uwagę zasługuje praca Michała Friedländera, który podkreślał, że nie wartość materialna powinna rozstrzygać o przydatności zabawki dla dziecka. Wskazywał na psychologiczne, estetyczne i higieniczne kryteria wyboru zabawki. Zabawka ma pozostawić dziecku pole dla jego własnej pomysłowości. Przywołane sądy na temat zabawki dziecięcej wydają się nadal aktualne.

Sporo prac poświęcono zagadnieniu twórczości rysunkowej dzieci, co, jak zauważa Wnęć, zaznaczyło się w literaturze naukowej w wielu krajach. W polskiej literaturze na uwagę zasługują prace Szumana, których omówieniu Wnęć poświęcił najwięcej miejsca. Autor przedstawił problemy podejmowane przez Szumana, sposób prowadzenia przez niego badań i opracowania wyników. Dokładnie omówił zawartość pracy *Sztuka dziecka*, a także zaznaczył, że była ona przedmiotem kilku recenzji, co świadczy o jej zauważeniu na rynku księgarskim. Sporo uwagi poświęcił badaniom Szumana nad kolorystyką dziecięcych rysunków. Obok prac Szumana zwrócił uwagę na kilka prac o charakterze badawczym autorstwa innych badaczy.

W dziale „problemy wychowania i nauczania” autor omawia takie kwestie, jak: nieletni przestępcy, dzieci nerwowe i dojrzałość szkolna. Jeśli chodzi o kwestię **nieletnich przestępców**, to warto za Wnęćmi zauważyć, że w omawianym okresie historycznym rozwijał się ruch ustawodawczy zmierzający do uregulowania pod względem prawnym sytuacji tej grupy dzieci. Wskazywano na potrzebę stosowania środków prewencyjnych, psy-

chologicznego badania tych dzieci, zajęcia się dziećmi o obniżonej sprawności intelektualnej, które mogą wejść na drogę przestępstwa, oraz tworzenia zakładów wychowawczo-poprawczych. Wśród wielu prac badawczych na uwagę zasługuje opracowanie Marii Korytkowskiej oparte na wynikach badań prowadzonych w Polsce i Szwajcarii nad poczuciem krzywdy u dziecka. Autorka wykazała, że poczucie krzywdy w dzieciństwie przejawia się potem w sposób ujemny w sferze uczuć (bunt, nienawiść), intelektu (egocentryczne pojmowanie sprawiedliwości) oraz w działaniu (postępowanie antyspołeczne). Bogate piśmiennictwo na temat przestępczości nieletnich pokazuje, że psychologowie byli świadomi zagrożeń społecznych związanych z tym zjawiskiem.

Problematyka **dzieci nerwowych** – jak stwierdza Wnęk – była rzadko rozważana z psychologicznego punktu widzenia, a raczej stanowiła temat opracowań pedagogicznych i medycznych. Prace badawcze psychologów wyjaśniały niektóre przyczyny występowania nerwowości u dzieci.

W okresie międzywojennym przedmiotem szczególnego zainteresowania psychologów była kwestia badań **dojrzałości szkolnej**. Wnęk przywołuje badania prowadzone w różnych ośrodkach za pomocą przystosowanych do badań polskich dzieci testów zagranicznych Herberta Winklera oraz Sante de Sanctisa. Badania dotyczyły poznania poziomu rozwoju intelektualnego i społecznego dzieci wstępujących do szkoły. Warto dodać, że narzędzia te używane były także w okresie powojennym.

Oddzielnie, i słusznie, omawia Wnęk prace z zakresu psychopatologii, a fragment ten tytułuje „Psychologia zaburzeń psychicznych”. Autor omawia prace dotyczące niedorozwoju umysłowego oraz psychoz wieku dziecięcego. Warto zwrócić uwagę na stosowaną wówczas terminologię, np. „dziecko anormalne” czy „zaburzenie umysłowe”, którym to terminem obejmowano zarówno różne rodzaje upośledzenia umysłowego, jak i choroby psychiczne. Wśród psychoz szczególną uwagę zwracano na histerię dziecięcą. Autor wskazuje także

na studia z zakresu psychopatologii religii, które prowadzili Stefan Błachowski i Władysław Sterling, oraz omawia opisywane przez tych autorów przypadki. Odrębne zagadnienie stanowią samobójstwa, których częstą przyczyną są choroby psychiczne.

Podsumowując omówienie prac z zakresu psychologii dziecka, Wnęk podkreśla, że jakkolwiek prace te miały nowatorski charakter, nie znalazły oddźwięku poza granicami naszego kraju.

Prace z zakresu **socjologii** dotyczące dziecka wiążą się z tak znanymi postaciami, jak: Józef Chałasiński, Maria Librachowa, Zygmunt Mysłakowski czy Florian Znaniecki. Warto zwrócić uwagę, że były to prace o charakterze socjologicznym, przygotowywane jednak nie tylko przez socjologów, ale także przedstawicieli innych nauk, np. pedagogów (Mysłakowski), czy psychologów (Librachowa, Studencki). Wnęk przedstawia zagadnienie uspołecznienia dziecka, przywołując analizowane przez ówczesnych autorów kwestie, takie jak warunki uspołecznienia, etapy rozwoju uspołecznienia, typy dzieci uspołecznionych, rola instytucji wychowujących, badania nad samorzutnymi zespołami dziecięcymi w szkole, rodzaje zespołów, udział dziecka w życiu rodzinnym, dziecko w środowisku wiejskim, robotniczym, środowisko rodzinne dziecka upośledzonego umysłowo. Wiele uwagi poświęcano analizie środowiska wiejskiego, bowiem, jak zaznacza Wnęk, w okresie międzywojnia dominowała tematyka wsi. Ponadto badaniami obejmowano także środowiska małomiasteczkowe i wielkomiejskie. Badania prowadzono w różnych regionach Polski, zwracając uwagę na specyfikę wychowawczą środowiska. Prace miały bądź to charakter teoretycznych rozważań, bądź też stanowiły sprawozdania z badań. W badaniach stosowano metodę obserwacji, kwestionariuszową, ankietową, analizy dokumentów (np. rozkładu zajęć, planu dnia), wypracowań na temat.

Obszerny rozdział VI poświęcił autor omówieniu osiągnięć z zakresu **medycyny**. Wnęk zwraca uwagę na rozwój pediatrii w okresie międzywojnia, rosnącą świadomość potrze-

by profilaktyki oraz specyficzności diagnostyki dziecięcej. Analizę osiągnięć naukowych w tym zakresie rozpoczyna od kwestii opieki nad dzieckiem, odżywiania dzieci, następnie omawia poglądy dotyczące różnych rodzajów schorzeń, a kończy prezentacją rozważań na temat alkoholizmu. Organizowanie opieki nad dzieckiem wiązało się z powołaniem do życia określonych instytucji (np. żłobki, zakłady dla sierot, stacje opieki nad matką i dzieckiem), kształceniem pielęgniarek, nianiek. Szczególnie wiele uwagi poświęcano opiece nad noworodkiem i niemowlęciem. Zajmowano się formami opieki nad dzieckiem opuszczonym, a także ułomnym, zaniedbanym, upośledzonym. Warto zaznaczyć, że prace te zawierały wskazania lekarskie, pouczenia. Odrębnie zostały omówione prace zawierające konkretne wskazania dotyczące pielęgnowania dzieci chorych, ubierania ich, mycia oraz organizowania odpowiedniego wycieczki, wyjazdu w góry, nad morze, kuracje w uzdrowiskach). Warto zaznaczyć, że były to przede wszystkim prace o charakterze popularno-naukowym, drukowane w czasopiśmie popularyzującym wiedzę naukową. Na temat odżywiania dzieci powstały prace naukowe (Mieczysław Michałowicz, Władysław Bujak) stanowiące ważne pozycje w literaturze medycznej (w pracach dotyczących odżywiania propagowano naturalne odżywianie niemowląt).

Prezentację piśmiennictwa na temat chorób dziecięcych rozpoczyna Wnęć od omówienia prac poświęconych dziecięcym chorobom zakaźnym. Przytacza dane dotyczące takich zagadnień, jak rozpoznawanie przyczyn, objawy chorób, metody leczenia i zapobiegania. Podaje dane z obserwacji, badań eksperymentalnych nad leczeniem tych chorób oraz sekcji anatomicznych. Dane te obrazują stan polskiej myśli naukowej z zakresu medycyny. Wnęć podaje także dane dotyczące opracowań na temat przewlekłych chorób zakaźnych, takich jak gruźlica czy kiła. Literatura na temat gruźlicy była obszerna ze względu na częste występowanie tej choroby, o czym informowały wyniki badań terenowych prowadzonych w różnych rejonach kraju. Autor

przywołuje prace dotyczące diagnozy gruźlicy i występujących w tym zakresie błędów; przytacza prace dotyczące skuteczności stosowania szczepionek. Zwraca uwagę na zainteresowanie lekarzy problemem kiły wrodzonej, prowadzącej do występowania różnych zaburzeń u dzieci. Warto zaznaczyć, że akcentowano społeczny wymiar przewlekłych chorób zakaźnych. Podobnie dostrzegano społeczny wymiar cukrzycy, w leczeniu której dopiero pojawiały się nowe metody, jednakże niedostępne dla wszystkich. Warto zwrócić uwagę na prace o charakterze naukowym i typu poradnikowego (np. dotyczące diety). Autorzy opracowań zwracali uwagę na konieczność tworzenia poradni i prowadzenia edukacji pacjentów i opiekunów (ten nurt działań medycznych w odniesieniu do cukrzycy jest aktualny do dziś).

Opisując dokonania medyków w zakresie leczenia różnych chorób występujących u dzieci, Wnęć daje przegląd wiedzy i poglądów w tym zakresie; przywołuje różne badania (epidemiologiczne, opisy i analizy przypadków, kliniczne), choć ich nie kategoryzuje; zwraca uwagę na nowe odkrycia w diagnostyce i leczeniu chorób, a także na wskazówki praktyczne wynikające z prowadzonych badań. Warto zwrócić uwagę, że choroby uważane w okresie międzywojnia za rzadkie, należą dziś do chorób występujących często i nękających spory odsetek populacji dzieci; chodzi o takie choroby, jak: alergia, astma czy choroby tarczycy.

Wnęć zwraca uwagę, że w dwudziestolecu międzywojennym alkoholizm stanowił trudną do zwalczania patologię. Autorzy prac podkreślali, że alkohol wywołuje nieodwracalne zmiany w korze mózgowej; może prowadzić do upośledzenia umysłowego. Prowadzono szeroko zakrojone badania ankietowe nad spożywaniem alkoholu przez uczniów. Słusznie Wnęć przywołuje te badania, zwracając uwagę na wielkość próby i metodę badania oraz referując wyniki.

Za bardzo ważne i ciekawe uważam wyodrębnienie prac z zakresu **antropologii**. Autor zwraca uwagę na poważny dorobek nauki polskiej w tym zakresie. Zaczyna od określenia

przedmiotu badań antropologicznych. W zakresie badań antropologicznych dzieci prowadzono pomiary wzrostu, kształtu głowy, twarzy, nosa, barwy skóry, ciepłoty ciała, tętna, zmian morfologicznych z wiekiem; sporządzano typologie morfologiczne.

Pracę zamyka dobrze przygotowane, zwarte, syntetyzujące „Zakończenie”. Autor stwierdza, że polscy uczeni w okresie międzywojnia znacznie poszerzyli wiedzę na temat dziecka. Zdaniem Wnęka „Prężność, aktywność i erudycja wielu uczonych z tamtych czasów wzbudza do dziś podziw i uznanie. Badania prowadzone w Polsce międzywojennej stworzyły podstawy do gruntowniejszych i zakrojonych na szeroką skalę studiów nad dzieckiem po 1945 roku”. Recenzowana pra-

ca Jana Wnęka *Dziecko w polskiej literaturze naukowej 1918–1939* stanowi wartościowe poznawczo studium, oparte na rzetelnie zebranych materiale i solidnie przeprowadzonej analizie. Będzie służyć badaczom z kilku różnych dyscyplin, którzy doceniają historyczną perspektywę w badaniach. Wiele bowiem zauważonych przez autora tematów jest nadal podejmowanych we współczesnych badaniach, choć ukazywane są z innej perspektywy i znajdują pogłębione wyjaśnienia. Lektura książki Jana Wnęka może stanowić także inspirację do podjęcia studiów nad wybranym zagadnieniem w aspekcie diachronicznym (np. nad słownictwem charakterologicznym dzieci i młodzieży z różnych pokoleń XX i XXI wieku).

BIBLIOGRAFIA

Smolińska-Theiss B. (2010), Rozwój badań nad dzieciństwem – przełomy i przejścia. *Chowanna*, 1, 13–26.